

УДК 811.161.2'282.3(477.7)

С. С. Поліщук,

аспірантка кафедри української мови

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

Французький бульвар, 24 / 26, м. Одеса, 65058, Україна,

тел.: (048)776-14-80,

samajchuk@rambler.ru

ПРОБЛЕМА КВАЛІФІКАЦІЇ ГОВОРІВ СЕРЕДНЬОНАДБУЗЬКОГО АРЕАЛУ

Статтю присвячено визначенню говорів середньонадбузького ареалу на тлі групування говорів української мови. Розглянуто різні гіпотези вчених щодо поставленої проблеми в період із XIX ст. до нашого часу та прослідковано зміни у розумінні говорів Середнього Надбужжя як складника загальноукраїнських діалектів.

Ключові слова: середньонадбузький ареал, наріччя, говір, кваліфікація говорів.

Сьогодні інформація про географію лексики є фрагментарною: великі говіркові масиви залишаються неохоплені дослідженнями. Ф. Т. Жилко справедливо зазначив, що об'єктами лінгвогеографічного дослідження досі, як правило, були давні українські говори, а новостворені говори традиційно вважалися малоінформативними, тому їм не надавали належної уваги [7, с. 1]. Недостатньо вивченим вважається і середньонадбузький ареал, який охоплює захід Кіровоградської, північний захід Миколаївської, північний схід Одеської, південний схід Вінницької та південний захід Черкаської областей. Об'єднує частини названих адміністративно-територіальних одиниць середина басейну річки Південний Буг. За картою українських говорів уміщеною в енциклопедії „Українська мова” [5], середньонадбузький ареал обіймає східно-подільські говірки південно-західного діалекту й західно-степові говірки південно-східного діалекту.

Кожен із названих діалектів у свій час ставав об'єктом зацікавлень лінгвістів, але як один ареал вони ще не досліджувалися.

Мета нашої статті – у загальних рисах окреслити історію та реалії визначення говорів середньонадбузького ареалу й прослідкувати, які діалекти, за твердженнями науковців, поширювалися на згаданій території в період із XIX ст. до нашого часу. *Об'єктом* дослідження є середньонадбузький ареал, *предметом* дослідження – говори вказаного ареалу.

Джерельною базою статті стали праці Ф. Т. Жилка „Дослідження діалектів української мови за радянської доби (1917–1957 рр.)” (1957) та І. Г. Матвіяса „Групування говорів української мови” (1982). Ф. Т. Жилко в названій публікації проілюстрував дослідження діалектів української мови за останні сорок років, а разом із тим визначив деякі особливості розвитку діалектології української мови за вказаний період [4, с. 148]. І. Г. Матвіяс зосередив своє дослідження на відтворенні чималої історії діалектного членування української мови, починаючи з першої спроби групування українських говорів на території Лівобережної України А. Ф. Шафонського „Чернігівського намісництва топографічний опис” (ч. 1 – 2, 1851) й закінчуючи працями С. П. Бевзенка „Діалектні групи і говори української мови” (1975) та „Українська діалектологія” (1980) [6]. У статті ми поставили *завдання*, спираючись на дослідження Ф. Т. Жилка, І. Г. Матвіяса та деяких інших дослідників, простежити історію і сучасний стан систематизації говорів, які формують середньонадбузький ареал.

У 30-ті рр. XIX ст. значну увагу діалектному членуванню української мови приділяв М. О. Максимович, який розрізняв два наріччя української мови: малоруське / українське / північно-східне та червоноруське / галицьке / південно-західне. Для нашого дослідження становить інтерес перше, виокремлене автором наріччя, оскільки воно містить говори по обидва боки Дніпра та подільські говори [6, с. 6]. І. М. Вагилевич у вступі до виданої у Львові „Граматики малоруської мови в Галичині” (1845) розглянув питання групування говорів. В українській мові він вирізняв галицьке, київське і умовно карпатське наріччя. У межах наріччя автор характеризував низку говорів, серед яких названо бузький і подільський говори [6, с. 7].

Я. Ф. Головацький у дослідженні „Розправа о язиці южноруськім і його наріччях” (1849) вказував на те, що говори української мови утво-

рюють три наріччя: волинсько-подільське / українське, галицьке / наддністрянське та гірське / карпаторуське. Українське наріччя давніше порівняно з іншими та найбільше [6, с. 7]. Спираючись на класифікацію Я. Ф. Головацького, середньонадбузький ареал можна умовно віднести до волинсько-подільського / українського наріччя.

Сталий науковий ґрунт діалектологія української мови набуває починаючи з 60–70-х рр. ХІХ ст., коли з'являються праці О. О. Потебні, К. П. Михальчука, яких цілком справедливо вважають основоположниками цієї наукової галузі в україністиці [4, с. 148]. Згадки про подільський та український (за сучасним визначенням південно-східне наріччя й перехідні говірки між північним і південно-східним наріччям) говори наявні у працях О. О. Потебні, який, спеціально не займаючись питанням групування говорів, зробив вагомий внесок в українську діалектологію [6, с. 8]. Отже, за О. О. Потебнею, до складу середньонадбузького ареалу входили український та подільський говори.

Найґрунтовнішим у ХІХ ст. дослідженням, присвяченим діалектному членуванню української мови, є праця К. П. Михальчука „Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини” (1871) [6, с. 9]. К. П. Михальчук здійснив діалектну систематизацію й побудував першу класифікаційну діалектологічну мапу української мови не тільки на основі попередніх класифікацій і діалектних записів, але й за матеріалами з 59 населених пунктів території української мови, записаними за спеціальною програмою І. П. Новицького. У названій вище праці К. П. Михальчука вперше визначено три основні наріччя – поліське, червоноруське (русинське чи русиняцьке) та українське (за сучасною термінологією – північні, південно-західні, південно-східні говори української мови) [1, т. 1, с. 7]. У поліському наріччі автор виділяє підляське, чорноруське / заблудівське, поліське та сіверське піднаріччя; у русинському – подільсько-волинське, галицьке та карпатське піднаріччя; в українському – північноукраїнське, середньоукраїнське та південноукраїнське піднаріччя [6, с. 9]. Деякі з виділених піднарічч дослідник поділяє на говори. Для нашого дослідження цікавими є середньоукраїнське і південноукраїнське піднаріччя. Перше з них К. П. Михальчук поділяє на два говори: волинсько-український та канівсько-полтавський. Межа: м. Біла Церква – Богуслав. Друге піднаріччя автор ділить на побережно-подільський та слобідсько-український говори. Побережно-подільський говір охоплює

територію в північно-західній частині наріччя. Межа: Вінниця – Гайсин – Первомайськ – Балта. Говори середньоукраїнського і південноукраїнського піднаріччя об'єднують у ще дві групи: південно-східну, до якої входять канівсько-полтавський і слобідсько-український говори, та західну, до якої належать волинсько-український і побережно-подільський говори [6, с. 10]. У багатьох моментах карта й запропонований К. П. Михальчуком діалектний поділ української мовної території не втратили наукового значення й досі [1, т. 1, с. 7]. Ознайомившись із дослідженням К. П. Михальчука, можемо зробити висновок, що на території середньонадбузького ареалу функціонують побережно-подільське та слобідсько-українське різноріччя західної групи середньоукраїнського і південноукраїнського піднаріччя українського наріччя.

А. Ю. Кримський в „Українській граматиці для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я” (1907) говори української мови поділяв на західне / „західномалоруське” наріччя з говірками Підляшшя, західної Волині, Поділля, Бессарабії, Галичини, Закарпаття і східне / „східномалоруське”, яке охоплювало решту українських говорів [6, с. 14]. Діалектна мова середньонадбузького ареалу за працею А. Ю. Кримського поєднувала в собі подільські говірки західного наріччя та частину говорів східного наріччя. Члени Московської діалектної комісії М. М. Дурново, М. М. Соколов і Д. М. Ушаков під час опрацювання діалектологічної карти російської мови в Європі (1915) виокремили три наріччя української мови: північне / „північномалоруська група говорів”, південне / „південномалоруська група говорів”, карпатське / „карпатська група говорів” [2]. Ю. Ф. Карський у підручнику „Русская диалектология” (1924) підтримує колег із Московської діалектологічної комісії [6, с. 16]. Беручи до уваги наведену класифікацію, можемо зробити висновок, що на території середньонадбузького ареалу поширювалося південне наріччя. М. М. Дурново в пізнішій праці „Вступ до історії руської мови” (1927) говори української мови поділяв на поліські, східноукраїнські і західноукраїнські [6, с. 16]. Зрозуміло, що середньонадбузький ареал поєднував у собі риси двох останніх говорів.

Поряд із проблемою групування говорів у діалектології української мови до 1917 р. мовознавців цікавили питання опису окремих говорів і діалектних груп. У 20-х рр. ХХ ст. значну увагу дослідників привертають південно-східні, зокрема середньонаддніпрянські говори. Однією з причин активного вивчення цих говорів у пореволюційний час були незнані досі розвиток і поширення української літературної мови,

що виникла на основі середньонаддніпрянських говорів [4, с. 150]. Так, учені досліджували різні говори: П. П. Бузук – говори Полтавщини, О. Б. Курило – говори Чернігівщини, Є. М. Рудницький – говори Уманщини тощо. Для нашого дослідження важливою є праця Є. М. Рудницького „Діалекти Уманщини (загальна характеристика)” (1927), у якій автор описує деякі фонетико-морфологічні особливості уманських говірок, що в основному належать до подільських (південно-західного діалектного типу), але мають і особливості середньонаддніпрянських [4, с. 150 – 151].

А. А. Москаленко в посібнику „Конспект лекцій з української діалектології” (1940) відстоює поділ К. П. Михальчука на три наріччя – північне, південно-західне і південно-східне [6, с. 16]. Частково говори середньонадбузького ареалу, а саме говори Одеської області, які входять до названого ареалу, були об’єктом дослідження вченого. У 40–50 рр. XX ст. А. А. Москаленко особливого значення надавав питанням збирання діалектного матеріалу. Свідченням цього є робота „Матеріали для діалектологічного атласу українських говорів Одеської області”. Результатом систематизації і обробки накопиченого діалектного матеріалу став „Словник діалектизмів в українських говорах Одеської області” (1958) [8, с. 56–57]. Деякі особливості степових одеських говірок учений розглянув у статті „Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції” (1949) [4, с. 160]. У багатьох своїх працях А. А. Москаленко намагається значну увагу приділити опису діалектної лексики, наприклад, у статті „Специфічна лексика українських говірок Одеської області” (1960) [8, с. 61]. Таким чином, степові говори середньонадбузького ареалу, які поширювалися на території Одеської області у 40–50 рр. XX ст., були ґрунтовно досліджені ученим.

У „Програмі з української діалектології” (1941) М. Ф. Наконечний виокремлює північне наріччя зі східнополіськими, середньополіськими, західнополіськими і підляськими говірками; південно-західне наріччя з карпатським наріччям, де до південно-західного наріччя уналежнено наддністрянський / опільський, надсянський, покутсько-буковинський, подільський, південноволинський говори, а до карпатського наріччя – лемківський, бойківський, середньозакарпатський і гуцульський говори; південно-східне наріччя [6, с. 16]. Отже, середньонадбузький ареал охоплює подільський гвір південно-західного наріччя та деякі говори південно-східного наріччя.

С. П. Бевзенко в посібниках для вищої школи „Діалектні групи і говори української мови” (1975) та „Українська діалектологія” (1980) вичленовує три наріччя української мови: поліське, або північноукраїнське, південно-західне і південно-східне. У поліському наріччі автор визначає східнополіський / лівобережнополіський говір, середньополіський / правобережнополіський говір та західнополіський / волинсько-поліський говір із надбузькополіським / підляським говорами. Південно-західне наріччя вчений поділив на волинсько-подільську групу говорів, яка у свою чергу розпадається на південноволинський і подільський говори, на галицько-буковинську групу говорів, яка ділиться на наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський / надпрутський і східнокарпатський / гуцульський говори, на карпатську групу говорів, яка включає закарпатський / середньозакарпатський, західнокарпатський / лемківський, північнокарпатський / бойківський говори. До складу південно-східного наріччя дослідник уналежнює середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий говори [6, с. 16]. Ознайомившись із діалектним членуванням української мови С. П. Бевзенка, ми дійшли висновку, що на території середньонадбузького ареалу функціонують подільські говори волинсько-подільської групи південно-західного наріччя і степові говори південно-східного наріччя.

Не можна не погодитися із твердженням Ф. Т. Жилка, який у статті „Дослідження діалектів української мови за радянської доби (1917–1957 рр.)” пише: „Істотним недоліком більшості описів говорів і говіркових масивів української мови є недостатнє застосування методів лінгвістичної географії. Тільки в окремих працях автори намагаються деякий фактичний матеріал опрацювати методами лінгвістичного картографування й роблять спостереження та висновки на основі лінгвогеографічних даних, тоді як для лінгвогеографічного дослідження говорів української мови зібраний на місцях величезний матеріал” [4, с. 169]. Такою працею стало дослідження „Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії в зв’язку з наріччями Галичини” К. П. Михальчука (1877), де наведено першу класифікаційну мапу української мови. Із кінця 20-х рр. ХХ ст. з’являються роботи, у яких зроблено спроби дослідити українські говори лінгвогеографічним методом (П. П. Бузук, І. А. Панькевич, К. Дейна та ін.). Створено „Атлас української мови” [3]. Якби більшість дослідників підтверджували свої гіпотези стосовно групування говорів української мови наочними ма-

теріалами, було б значно легше простежити зміни у визначенні діалектів і говорів сучасних мовних ареалів, зіставивши потрібний ряд лінгвогеографічних мап.

Ознайомившись із групуванням говорів української мови загалом і визначивши діалекти Середнього Надбужжя зокрема, ми дійшли висновку, що перші згадки про говори, поширені на території середньонадбузького ареалу, з'являються вже в працях М. О. Максимовича (говори по обидва боки Дніпра та подільські говори), І. М. Вагилевича (бузький і подільський говори), Я. Ф. Головацького (говори українського наріччя), О. О. Потєбні (український та подільський говори). За дослідженнями К. П. Михальчука, до середньонадбузького ареалу входять побережно-подільське та слобідсько-українське різноріччя західної групи середньоукраїнського і південноукраїнського піднаріччя українського наріччя. Поділяє ці погляди А. А. Москаленко в посібнику „Конспект лекцій з української діалектології” (1940). А. Ю. Кримський уналежнював до середньонадбузького ареалу подільські говірки західного наріччя та частину говорів східного наріччя. З огляду на класифікацію говорів, здійснену членами Московської діалектологічної комісії, робимо висновок, що на території середньонадбузького ареалу поширювалося південне наріччя. Східноукраїнські і західноукраїнські говори поширені на території Середнього Надбужжя за працею М. М. Дурново „Вступ до історії руської мови” (1927) [6, с. 16]. Дослідження М. Ф. Наконечного вказують на те, що середньонадбузький ареал охоплює подільський говір південно-західного наріччя та деякі говори південно-східного наріччя. Згідно з діалектним членуванням української мови С. П. Бевзенка, на території середньонадбузького ареалу функціонують подільські говори волинсько-подільської групи південно-західного наріччя і степові говори південно-східного наріччя.

Визначивши й кваліфікувавши говори середньонадбузького ареалу, вбачаємо перспективу подальших досліджень у з'ясуванні ступеня їх вивчення у різних аспектах.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984–2001. – Т. 1–3.
2. Діалекти української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>

3. Лінгвістична географія // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. [Електронний ресурс] / Н. П. Прилипка. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>
4. Жилко Ф. Т. Дослідження діалектів української мови за Радянської доби (1917–1957 рр.) / Ф. Т. Жилко // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років / відп. ред. І. К. Білодід. – К. : АН Української РСР, 1957. – С. 148–170.
5. Карта говорів української мови // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um151.htm>
6. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови / І. Г. Матвіяс // Структура українських говорів: зб. / відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 3–68.
7. Тищенко Л. М. Структурна організація й динаміка побутової лексики південнослобожанських говірок: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. М. Тищенко. – К., 2002. – 19 с.
8. Хаценко Л. І. Вивчення діалектів української мови в другій половині ХХ ст. / Л. І. Хаценко // Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків: колект. монограф. / за заг. ред. Т. Ю. Ковалевської. – Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2014. – С. 56–63.

С. С. Полищук

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ ГОВОРОВ СРЕДНЕНАДБУЖСКОГО АРЕАЛА

Статья посвящена говорам средненадбужского ареала на фоне группирования говоров украинского языка. Рассмотрены разные гипотезы ученых относительно поставленной проблемы в период с XIX в. до нашего времени и отслежены изменения в понимании говоров Среднего Надбужья как составной части общеукраинских диалектов.

Ключевые слова: средненадбужский ареал, наречие, говор, классификация говоров.

S. S. Polishchuk,

Postgraduate Student of Ukrainian Language Department
Odesa I. I. Mechnikov National University,
24 / 26, Frantsuzky Blvd., Odesa, 65058, Ukraine,
тел.: (048)776-14-80
samajchuk@rambler.ru

THE PROBLEM OF DIALECT DETERMINATION OF THE MIDDLE BUG

Summary

The article deals with determination of the Middle Bug area dialects as part of Ukrainian language dialects. The purpose of the article is to determine the history and present state of the Middle Bug area dialects and to trace dialects dissemination on the territory from the 19th century to the present. Different hypotheses of scientists (M. O. Maksimovich, I. M. Vagilevich, Y. F. Golovatskiy, O. O. Potebnya, K. P. Mihalchuk, A.Y. Krimskiy, M. F. Nakonechniy, S. P. Bevzenko and others) on the problem are considered in the article. M. O. Maksimovich studied the dialects at both banks of the Dnieper and Podillian dialects, I. M. Vagilevich – Bug and Podillian dialects, Y. F. Golovatskiy – dialects of the Ukrainian dialectical group, O. O. Potebnya – Ukrainian and Podillian dialects, K. P. Mihalchuk – dialects of the Ukrainian dialectical group, S. P. Bevzenko – Podillian dialects of the south-western dialectical group; steppe dialects of the south-eastern dialectical group function on the territory of the Middle Bug area. The results of the research can be used at the classes on dialectology.

